

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

(Գիմաֆանդակ)

Երեք չորս տարի առաջ, Օգոստոսի կիրակի մը, Սուրբ Աստուածածնայ տօնին, Մայր Տաճար էի գացեր: Պատարագիչը Թորգոմ Արքեպիսկոպոսն էր: Տուաւ օրուան պատշաճ քարոզ մը: Երբ դուրս կ'ելլէի տաճարէն, տեսայ վաղեմի ընկերս՝ վաղարշը, որուն հետ մեր ուղիները խաչածներ էին Պէյրուսի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ: Առաջին խօսքերէն ետք, քանի մը վայրկեանով առանձին մնացինք: Օրուան հետ համընթաց չգացող ջղային պրկում մը կար դէմքին վրայ և առանց սպասելու անխուսափելի հարցումիս՝ ըսաւ.

— Տարօրինակ է այս Սրբազանը: Իր մասին լսեր էի թէ գիտէ մարդոց հոգեբանութիւնները, հոգեվիճակները հասկընալ: Իրեն հետ ոչ մէկ բառ փոխանակած եմ և իր քարոզը զարմանալիօրէն իրաւ էր: Կարծես մէկը բան մը փափաացած էր ակնջին: Այս առաւօտ երբ կը պատրաստուէինք եկեղեցի գալ, եղբօրս տղան, քսան-քսանմէկ տարեկան լակոտ մը, պնդեց թէ եկեղեցի պիտի չգար: Ակռաներս սեղմած, բան չըսի չնեղացնելու համար եղբայրս: Եկայ եկեղեցի: Ամբողջ Պատարագի ընթացքին կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս տունէն դուրս պիտի չպրտեմ այդ յիմարը: Երբ քարոզի պահը եկաւ, ես ալ զարմացոյ թէ հակառակ սովորութեանս, ուշի ուշով կը հետեւէի քարոզին: Յատկօրէն լսեցի թէ ի՞նչ կ'ըսէր Սրբազանը: «Տունի մը մէջ կը պատահին անխորժ գէպքեր, կը նեղուինք իրարմէ, կ'ուզենք նոյնիսկ տունէն դուրս նետել մեր հարազատը: Բոյց չենք կրնար, չենք ուզեր, ինչպէ՞ս կրնանք մեր հարազատին կանակ դարձնել եթէ նոյնիսկ աններելի գոնենք անոր արարքը կամ արարքները: Ո՞վ է մեզ իրաւունք տուեր դատել մարդիկը, ուր մնաց մեր հարազատները: Պաշարտինք մը եկաւ վրոս և զարմաց-

կոտ աչքերով կը դիտէի Սրբազանը: Ուր-տեղէն բերաւ այդ խօսքերը, ո՞վ մղեց զինք այդպէս խօսելու: Յամենայնդէպս, չնորհակալ եմ իրեն. օգնեց որոշումս չգործադրելու: Հոյակապ մարդ կ'երևի: Բաժնուեցանք կրկին տեսնուելու փափաքով:

Տարիներու փորձառութիւնը բիւրեղացած էր Սրբազանի այդ քարոզին մէջ և հարազատութիւնը այդ փորձառութեան կը բախէր իրականութեան փորձաքարին: Պատանիներ՝ տասնեակներով, հարիւրներով, երազկոտ ու պայծառ աչքերով կը մտնէին կամ կ'անցնէին դպրեմանքի մը սեմէն՝ ըլլալու արեղայ ու վարդապետ՝ ծառայելու իրենց ժողովուրդին, և արդիւնքովը իրենց վատակին, վերադարձնելու երախտիքը ժողովուրդին: Քիչեր կը տոկոն, որովհետեւ չբաղումք են կօչեցեալք բայց սակաւք ընտրեալք: Ահա այդպէս է որ 12 տարեկան պատանին՝ Աւետիս Մանուկեան, ետին ձգած իր ծննդավայրը՝ իրաքի Պաքուպա գիւղը, տատամսոտ քայլերով կը մտնէր Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբեանց Դպրեմանքը: Այդ տատամսումը ոչ մէկ ստուեր կը ձգէ իր խառնուածքին վրայ, որովհետեւ ո՞վ է այն պատանին որ առանց տատամսելու, երկչոտելու, չէ կտրած սեմը իր յաճախած առաջին վարժարանին, մնաց որ դպրեմանքին: Այնտեղ մուտքը կ'ենթադրէր վերջնական բաժանում ընտանեկան յարկին ընձեռած քերականութենէն, մտերմութենէն: Կը մտնէր նոր ու աւելի մեծ ընտանիքի մը մէջ, մաս կազմելու անոր. և ժամանակի ընթացքին այդ տատամսումին պիտի յաջորդէր ամուր ինքնավստահութիւնը, ապագայի հանդէպ պայծառաստեան կողմնորոշումով: Աւետիսը պիտի վախուէր Աւետիքի Թորգոմ Պատրիարքի վախճանով, անշտաւելու զինք միւս Աւետիսներէն: Թերեւս անգիտակցաբար, կամ

ինչպէս չէ, խոր անդրադարձումով մը պատանիին կարողութիւններուն, ձեռունադարձ ու վաստակաշատ Պատրիարքը կ'ուզէր կանուխէն անջատել, որսալ զինք որպէսզի ապահովէր անոր վերջնական արժատաւորութիւնը դպրեմանքէն մէջ: Կը յաջողէր, որովհետեւ Թորգոմ Պատրիարքի վախճանումէն հինգ տարիներ ետք, 1939 ի Յուլիսի 23 ին, երիտասարդ Աւետիքը կը ձեռնադրուէր արեղայ՝ ձեռամբ Մեսրոպ Պատրիարքի և կը վերակոչուէր Թորգոմ Արեղայ ի յիշատակ նորոգ հանգուցեալ Պատրիարքին:

Պատանին կ'աշակերտէր Հայ մշակոյթի կոթողական վարպետներէն Յակոբ Օշականի ու Շահան Պէրպէրեանի, որոնց շունչին տակ ձեռն կերպարանք կ'առնէր անոր հոգեկան ներաշխարհը: Անոնք արւելին նախաձաշակը Հայ գրականութեան, զեղարուեստին ու մշակոյթին, ու ինք տարիներու ընթացքին իր գործերուն մէջէն պիտի բեղմնաւորէր այն՝ ինչ որ տրուած էր իրեն լիարժեք ու անսակարկ: Պատերազմի նախօրեակին կը զուգահիւսէր իր ձեռնադրութիւնը և անոր յաջորդող իր կեանքը պիտի հանգրուանուէր մեր սփիւռքեան կեանքը յուզող դէպքերով: Նախախնամութիւնը կամ ճակատագիրը տնօրինած էր այնպէս որ ինք գտնուէր այդ տագնապներուն յորձանուտին մէջ, ըլլար մասնակից անոնց, և իր խառնուածքով ու աշխատանքով ըլլար խաղաղարար ազդեցութիւն, առաջը առնելու կիրքերու բորբոքումներուն: Եւ եթէ միշտ չէ որ յաջողեցաւ, պատճառը իր ջանքերուն թերացումը չէր, այլ զէպքերու տարողութիւնը կ'անցնէր ոյժի սահմանները որեւէ անձի, որքան ալ տոկուն ըլլան այդ անհատականութիւնն ու խառնուածքը: Իր օրերուն պիտի զուգահիւսէին մեր եկեղեցական կրկնակի տագնապները, ինչպէս իր օրերուն և իր մասնակցութեամբ ողջունեցինք այդ տագնապներու բարձման սկզբնաւորութիւնը, որուն վերջնական բարձումը Հայ ժողովուրդի անտեղիտալի ակնկալութիւնն է, իր՝ ժողովուրդի անհերքելի իրաւունքին բարոյական պարտադրանքով:

Իրեն կը սպասէին աշխարհ մը պար

տականութիւններ իր ձեռնադրութենէն իսկ առաջ: Իր կարգին, իր հսկողութեան յանձնուած պատանիները խանդավառ ու կրթող մտքի մշակ, և վարիչ հրգչախումբերու, և միևնոյն ատեն Տեսուչ Ս. Յակոբեանց Տպարանի իր տեսչութեան ընթացքին կը զուգահիւսէր հրատարակութիւնը Յակոբ Օշականի լայնածաւալ գործին՝ «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան» առաջին հատորին:

Կիսադարեան քահանայական գործունէութեան վաստակը ուսերուն և յոտակատես ոչքերով ապագային դիտող ալ վարդապետին ու Արքեպիսկոպոսին անկարելի էր չտալ անխուսափելի հարցումը թէ ի՞նչը մղեց զինքը կուսակրօն քահանայագործութեան երթուիլու:

— Տասներկու տարեկան էի երբ իրաքի Առաջնորդը՝ Ռուբէն Արքեպիսկոպոս կը դիմէ հօրս որ զիս Երուսաղէմ զրկէ: Կ'ըսեն թէ հայրս կործիքս հարցուցած է և ես դրական պատասխանած եմ: Այդպէս ալ եղաւ:

Երբ դիտել տրուեցաւ իր գործածած բառերուն՝ «Կ'ըսեն թէ»-ին, յորուցած կասկածը թէ արդեօք ինք կ'ափսոսա՞ր եղածին, լուսարանումը այս անգամ չաւարագ էր ու ոչ մէկ անորոշութիւն կը ձգէր:

— Երբեք: Ո՛չ մէկ տարակոյտ կամ ոչ մէկ զղջում կուսակրօնութիւնը տանձնելու մէջ, ի՞նչ էր ընտրութիւնը, լուսահետաւոր մը, յաջող առեւտրական մը կամ համալսարանաւարտ անկախ ոսպորէզի մա՞րդ: Ո՛չ մէկը և ո՛չ միւսը կը փոխարինեմ քահանայագործութեան հետ: Ուրախ եմ որ կանուխէն Երուսաղէմ գացի ու հոն մթնոլորտը զիս առաւ իր տարերքին մէջ, և Յնացեալը պատմութիւն է: Անհեթեթ է թելադրութիւնը որեւէ փոփոխութիւն:

Կ'առարկուի թերեւ թէ ստիպման տակն է նման հաստատում մը ընելու: առարկութիւնը տեղին չէ և աւելորդ երբ մարդը ճանչնանք, երբ տեսնենք թէ ինչպիսի՞ բժախնդրութեամբ և խանդավառութեամբ կը լեցնէ իր օրերը: Իր սկզբնական տարիները զուգահիւսեցան Թորգոմ Պատրիարքի դահակալութեան և

անակնկալօրէն ներկայ կը գտնուի Շահանուր Արագօրէն կը տեղեկանայ թէ ինչ կ'ընէին և տեղւոյն վրայ կը ստանձնէ ղեկավարի դերը — կ'ունկնդրէ երգերուն, կու տայ կարգ մը ուղղութիւններ ու կը մեկնի: 1946 ին, տասնհինգամեայ բացակայութենէ մը յետոյ, Թորգոմ Արեղայ կ'այցելէր Պաղտատ՝ իր ընտանիքին: Հոն նոյն տարին կը կազմակերպէ Յակոբ Օշականի յորելանը, որուն ընթացքին, օրուան յորելաբարը մեծարող իր քանախօսութենէն զատ, կը ղեկավարէ ութսուն հոգիոց երգչախումբ մը: Նախ քան յորելանական ելոյթը, փորձերու ընթացքին կոմիտասեան երգերու ղեկավարման պահուն կը հանդիպի նոյն այն դժուարութիւններուն ինչ որ ունեցած էր Սաղիմական ուսանողական տարիներուն: Կրկին... Շահան Պէրպէրեանն է որ օգնութեան կը հասնի իրեն որպէսզի յաջողութեամբ գլուխ հանէր ծրագիրը:

Ուսանողական օրերէն իսկ, իր հոգեյատակը խռովող զգայնութիւններն ու Շահան Պէրպէրեանի լիարժեք շող տուած սիրոյ սերմը առատօրէն ու անմնացօրէ կերպով հոգեկան իր բերրի ակօսներուն մէջ, կ'արմատաւորէր խորունկ, անփոխարինելի ակնածանք ու սէր մեր երաժշտութեան մեծ վարպետին՝ Կոմիտասին հանդէպ: Թէ հաղորդ էր անոր երգերուն՝ կասկած չկայ, թէ կը գիտակցէր այն հսկայական կորուստին որ մեր մշակոյթը ունեցաւ վարդապետին մտքին մթափնումով՝ կրկին կասկած չկայ, և այդ բոլորը ժամանակի ընթացքին պիտի կուտակուէին, ըլլալու իր հոգին խռովող հրաշքը, և օր մը դատախօսութեան կաղապարին մէջ ձև առնելու և ի վերջոյ յանգելու «կոմիտասի Հանճարը» վերլուծական աշխատանքին:

Ժողովրդական երգերու այս հատորին կը յաջորդէ երկրորդը, ուր պիտի ուսուցանուին կոմիտասի կրօնական ու եկեղեցական երգերը առաջին հերթին ու մասնաւորաբար՝ Կոմիտասի անկրկնելի Պատարագը, իր լրումին հասցնելու «սիրոյ յիշատակարանը» հայ երգի գիտաբարին: Զարմանալի տարբադարում մը կատարած էր Սրբազանը անխուսափելի

երկընտրանքին առջև: Որովհետեւ, Օշականը իր դասընթացքներով և իր գիրքերով անկարելի էր որ նոյնքան մնայուն ազդեցութիւն մը գործած չըլլար Դպրեվանքի այս ուսանողին վրայ որքան Շահան Պէրպէրեանը: Նոյնքան նաև այն սէրն ու յարգանքը, որ ունէր վահան Թէքէեանի հանդէպ, որուն հանդիպելու բախտը պիտի վիճակուէր իրեն: Երկու սէրեր, երկու արուեստողէտներու հանդէպ: Այն հարցումին թէ ինչո՞ւ նման աշխատանք մը չէ կատարած Թէքէեանի գործին ու անձին, կը պատասխանէր թէ առիթը, պայմանները և մասնաւոր կոմիտասի եղբարականօրէն շքեղ կեանք մղեցին զինք նախ կեդրոնանալու այս վերջինին գործին, և ապա իրագործելու արդէն իսկ ծրագրային վիճակի մէջ գտնուող Թէքէեանի վաստակին վերլուծումը: Հանելուկը կը լուծուէր, չէր մոռցած, կը մնայ մաղթել որ կտրեայ ժամանակ գտնել իրականացնելու, կեանքի վերածելու այդ ծրագիրը:

Հոս արդէն ինքզինք դէմ յանդիման կը գտնէ այն խռնրդոտներուն, որոնք արդիւնք են հանգամանքին, իր պաշտօնին և անոնցմէ բխող առաւելաբար վարչական պատասխանատուութիւններուն: Վարչական պարտաւորութիւնները կու գային այն պաշտօններուն հետ, որոնք կը վստահուէին իրեն, սկիզբը երուսաղէթի մէջ և ապա Ամերիկա, ուր յաջորդաբար պիտի ըլլար հովիւ Ֆիլատէլֆիոյ հօտին, Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Նիւ Եօքս, Առաջնորդ Արեւմտեան Թեմին՝ Գալիֆօրնիոյ մէջ, ուր սերտ գործակցութիւն պիտի հաստատէր Լեոն Զուէն Սիւրմէլեանի հետ, և ապա կրկին Նիւ Եօքս, այս անգամ իբրեւ Առաջնորդ Արեւելեան Թեմին, որ պիտի ղեկավարէր ձեռնհասօրէն ամբողջ 23 տարի, 1966 Մայիսէն ի վեր, ըլլալով միակ եկեղեցականը որուն այսօրեան երկար տարիներ պիտի վստահուէր Թեմաւորութեան մեծ Թեմը մեր եկեղեցիէն ներս: Վարչական այս պարտաւորութիւններուն քով ի վեր չմոռցաւ այն երիտասարդ արեւմտեանը, վարդապետներն ու քահանաները՝ որոնք կը պաշտօնավարէին իր հսկողութեան տակ: Խորապէս գիտակ-

A.R.A.R.@

Անցնելով անհատներէ, այդ բժախնդրութիւնը պիտի բերէր իր գործին, իր առաքելութեան կիրարկումին մէջ: Իր Առաջնորդի հանգամանքը պիտի դնէր զինք մօտիկ յարաբերութեան մէջ օտար եկեղեցական մարմիններու ու կղերական ներկայացուցիչներու հետ, որոնց մօտ արժանաւորապէս պիտի ներկայացնէր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին և իր մասնակցութիւնը պիտի գնահատուէր իր ընտրութեամբ որպէս Նախագահ Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներու Խորհուրդին և Փոխ-Նախագահ Ամերիկայի Եկեղեցիներու Ազգային Խորհուրդին:

Սերա յարաբերութիւն պիտի ստեղծէր նաև քաղաքական շրջանակներու և ղեմքերու հետ, մասնաւորապէս Երեւանի քաղաքապետ Էտուրթ Բօշի, որուն հետ մօտէն աշխատելու բաղժաթիւ տալիքներ պիտի ունենար:

Ըսուեցաւ սկիզբը թէ իր եկեղեցական կեանքը զուգադիպեցաւ մեր եկեղեցին յազօղ տագնապնդում: Ինչ որ աչ ոքի մօտէն պիտի անցնէր, այն դէպքերն էին որոնք հիմնովին պիտի յեղաշրջէին մեր ազգային կեանքը՝ Հայաստանէն մինչև Սփիւռքի ամենէն հեռուոր անկիւնը ուր մեր ժողովուրդի քեզիքները կ'ապրին:

1988ի Փետրուար 22ի գիշերն էր: Իրեն հետ ժամադրութիւն ունէի ձեռնարկի մը պատրաստութեան համար: Արտակարգօրէն մօտհոգ էր և շուտով յայտնի դարձաւ պատճառը:

— Պէտք է առ այժմ առկախենք այդ աշխատանքները: Այսօր վեհափառ հեռախօսեց ու պատմեց Երևանի մէջ տեղի ունեցող դէպքերու մասին՝ Ղարաբաղի տարնչութեամբ: Անհրաժեշտ է ամփոփապէս ազգային կազմակերպութիւնները ժողովի հրաւիրել և որոշել մեր ընելիքը: Ուշուցած ենք, արագ պէտք է աշխատինք: Ուրբաթ գիշեր ժողովը տեղի պէտք է ունենայ:

Շարժումն սկիզբը տեղի կ'ունենար այս հանդիպումը և Ուրբաթ օր Առաջնորդարանի դահլիճը հաւաքուէր էին շուրջ հարիւր հոգի՝ զանազան կազմակերպութիւններ ներկայացնող: Դահլիճը վերածուած էր հսկայ դասարանի մը և

Առաջնորդը նստած էր ամենէն առջև, ղեմքը ժողովականներուն: Ամէն կողմէ հարցումներ կ'ըլլային, հարցեր կը ներկայացուէին և բոլորին մէկ առ մէկ ու համարեութեամբ կը պատասխանէր: Առաջ ժողովրդականութիւնն էր որ կը պարզուէր մեր աշխարհն առջև: Ոչ ոքի կը զուցուէր խօսելու իրաւունքը: Եւ չորս ժամ աւելի մտքերու փոխանակումներէ հետք ենթայանձնախոսեմքերը նշանակուէին, իւրաքանչիւրին պարտականութիւնը յստակօրէն բանաձեւուած: Պէտք էր տեսնել այդ գիշեր Սրբազանին հանդարտութիւնը, գնահատելու համար վարչական իր կարողութիւնները: Եւ ատկէ հետքերիմէ ամէն գիշեր նոր ժողով, նոր որոշումներ մինչև Մարտ 13ի կիրակին երբ Պատարագէն վերջ աւելի քան տասը հազարնոց հայութիւնը արժանավայել լըրջութեամբ ցայցի կ'ըլլէր Նիւ Եորքի Ս. Վարդան Մայր Տաճարէն, Սրբազան Հօր Առաջնորդութեամբ, մինչև 67րդ փողոց Խորհրդային Միութեան ՄԱԿի հերկայացուցիչին շէնքին հանդիպակաց փողոցը: Հոն ունեցաւ իր ելոյթը՝ պարզելու մեր ժողովուրդի զօրակցութիւնն ու համակամութիւնը Հայրենիքի ու Ղարաբաղի — Արցախի — ժողովուրդի պահանջատիրութեան: Եւ ելոյթէն անմիջապէս հետքը յանձնէր յուշագիր մը Խորհրդային ներկայացուցիչին պահանջելով Արցախի վերադարձը իր իրաւական և իրական տիրույթ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան: Աշխատանքը հոս պիտի չվերջանար, ջանքերը պիտի շարունակուէին և երբ Խորհրդային Միութեան Նախագահը 1988ի Դեկտեմբերին կը ժամանէր Նիւ Եորք, ինք՝ Հայ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներէն բաղկացած պատուիրակութեան մը ղրուխանցած՝ պիտի ներկայանար Նախագահին, պարզելու Սփիւռքահայութեան պահանջը Արցախի սեղանութեամբ:

Բայց եղաւ 1988 Դեկտեմբեր 7 և եղաւ երկրաշարժը որ յեղաշրջեց ամէն ինչ: Դեկտեմբեր 7ի գիշերը տեղի կ'ունենար Հոգեհանգստեան Պաշտօն Մայր Տաճարին մէջ բաղժաճաղար հաւատացեալներու ներկայութեան և իր յազումը հազիւ քօշարկելով, կորովի ճառով մը կը զօտեպնդէր

ներկայաները: Յաջորդ առաւօտ պատուիրակութիւնը կ'ընդունուէր Քաղբիւրոյի թակութիւնը կ'ընդունուէր Քաղբիւրոյի թակութիւնը 2 անձնաւորութեան կողմէ, Սորձը թիւ 2 անձնաւորութեան Մոսկուա վերադաշին պատուիրակութեան Մոսկուա վերադաշին կողմէն երկու ժամ առաջ:

Երկրաշարժին զօժ գացած մեր ժողովուրդի զուակները այնքան էին բազմաթիւ և ֆիզիքական կործանումը այնքան տնտեսաբարձր որ տեղին ինչ պէտք է մէկդի դրուէր զբաղելու համար վերադարձները ամօքելու և վերաշինութեան զօրծով: Ժողովուրդը ամբողջ զօրակաշի պիտի ենթարկուէր, և կրկին Սրբազանը ստանձնեց աշխատանքները հունուորակու պարտաւորութիւնը և նշանակեց ձեռնհաս ու կարող ազգայիններէ բազկացած յանձնախումբ: Գլխաւորելու տարուելիք աշխատանքը, այս պարագային՝ Ստեփանաւանի վերականգնումը: Եղաւ հակառական օգնութիւն՝ զգեստներու, պարէնի, գեղօրայքի, բժշկական և այլ անհրաժեշտութիւններու: Գլխաւորը պիտի ըլլար հինգ հարիւր բնակարաններէ բազկացած աւանի վր կառուցումը Ստեփանաւանի մէջ՝ զբոսայտներով, մշակոյթի ու մարզական կեդրոններով, զբօսայգիներով, որոնց իրագործումին պիտի նախաձեռնէր Յանձնախումբը: Սրբազանի նախագահութեամբ: Այս աշխատանքները օրհնելու համար, իջմիածնէն Նիւ Եօրք ժամանեց Ամենայն Հայոց Հայրապետը՝ Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վաղգէն Ա. Կաթողիկոս, ընկերակցութեամբ Կիլիկիոյ Հայրապետին՝ Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին, որոնք միասնաբար ճշբաշտաւորով մուտք գործեցին Սուրբ Վարդան Մայր Տաճար, Գերշ. Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոսի թաղի գալուստի ֆերմ խօսքերով: Աղէտը միացուցած էր ժողովուրդը, և զոյգ Հայրապետներու ներկայութիւնը կը նուիրականացնէր իրողութիւնը:

Այդ օրէն անցած է ուղիղ մէկ տարի: Անցնող տարուան ընթացքին Առաջնորդարանէն հրատարակուեցան քանի մը տեղեկագիրներ, հաշուետու ըլլալու տարուող աշխատանքներուն, որոնք թերեւս կ'ընթանան քիչ մը դանդաղ, բայց ոչ թէ ջանքերու պակասէն: Թերեւս աւերին հակառական տարողութիւնը անհամբերութեամբ:

Թիւն կը յառաջացնէ, բայց աշխատանքները կ'ընթանան իրենց ծրագրին համաձայն և վստահաբար շինութիւնները կ'իրագործուին շուտով:

Այս աշխատանքներու կողքին, ասոնցմէ առաջ և վստահաբար ասոնցմէ հետք, կան տարբեր մտահոգութիւններ՝ որոնք կը զբաղեցնեն, կը տագնապեցնեն զինք: Իրեն ջամբուած կրթութիւնը իր մէջ յառաջացուցած է օրէնքներու, կարգերու, աւանդութիւններու հանդէպ բռնադիր վերաբերմունք ու կեցուածք: Առկէ նաեւ իր մտահոգութիւնները մեր Եկեղեցւոյ ներկայ գոյով իճակին հանդէպ: Մօտ երեսուն տարիէ ի վեր չէ գումարուած Հայ Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսաց Ժողով, քննարկելու ընկերային, եկեղեցական ու ազգային հարցեր, որոնք մեր ժողովուրդը կը յուզեն:

Հարցումին թէ նման ժողով մը Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր եպիսկոպոսներուն մասնակցութիւնը կ'ենթադրէ՞, անվարան պատասխանեց.

— Բոլորը՝ անխտիր: Կը հասկնամ հարցումը: Անկասկած որ հրաւեր պէտք է երթայ նաեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եպիսկոպոսներուն, որովհետեւ մեզ ոչ մէկ իրաւական, սկզբունքային հարց կրբաժնէ:

Նկատի առնուելիք խնդիրներն են, օրինակ, Կաթողիկոս մեր Եկեղեցին այսօր և ինչ ձևով պէտք է ստեղծել կրօնական զարթոնք մը մեր ժողովուրդին մէջ: Սփիւռքի ժողովուրդը ինչպէ՞ս պէտք է կապել Եկեղեցին և ինչպէ՞ս փոխանցել այն ճշգրիտ միտքը թէ մեր Եկեղեցին ազգային Հաստատութիւն մը չէ միայն միւս հաստատութիւններու կողքին: Թէ մեր Եկեղեցին պէտք է գտնուի ազգային տագնապներու պատնէշի առաջին գիծերուն առաջնորդի դերով և առանց գիծելու իր աստուածաշնչական ու կրօնական առաքելութենէն: Մին միւսով պէտք է ամբողջանայ և ոչ թէ իրարու հակադրուին, անորոշութիւններ չստեղծուէր համար: Յայտնեց թէ մեր Եկեղեցին, ի տարբերութիւն ուրիշներու, յստակ ժողովրդավարական հոսանքներով ինչպէ՞ս, ընկերային կարգ մը հարցերու հանդէպ, որոնք կ'ալիկան տարբեր համայնքներ:

րու, տարրեր եկեղեցիներու կհանքը: Եկեղեցին. ունենալով յստակ որոշում ու դիրք կարգ մը նուրբ և զգացական հարցերու հանդէպ, իր կարծիքը, իր «կեղ-բունքը կը բանաձևէ յստակօրէն, յարգելով մտահոգութիւնները և կացութիւնը իր հոգատարութեան տակ գտնուող ժողովուրդին:

Սփիւռքի մեր եկեղեցւոյ առաքելութեան պարագային անհրաժեշտ կը նկատէ մեր եկեղեցւոյ հեղինակութեան յստակ վերականգնումը որպէսզի ըլլայ ա՛յն կեղ-բունքիդ Հաստատութիւնը, որուն շուրջ Սփիւռքի ժողովուրդը հաւաքուէր: Երբ մեր, այս պարագային՝ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի, երկուութիւնը ցոյց տըր-ուեցաւ, պատասխանը անակնկալ մըն էր:

— Այս օրերուն, երբ Արցախի հարցը կայ, երբ երկրաշարժի ազեղի հետեանք-ները պէտք է դիմագրաւենք, անհեթեթ ու մանաւանդ զատապարտելի կը գտնեմ մեր ուժերու վատնումը տարրեր հարցե-րով: Բարոյական ոչ մէկ արդարացում կը տեսնեմ այս ձգձգումին մէջ: Կը սպա-սեմ որ մեր եղբայրները, որոնք հոռու կը մնան, յստակօրէն ընդունին մեր եկե-ղեցւոյ կարգը և միացնելով իրենց ուժերը մեր փառքերուն, իբրեւ մէկ թիւ շարու-նակներ սկսուած աշխատանքի: Պատմու-թեան առջև թերի պիտի գտնուինք եթէ չիրագործենք այս մէկը: Եթէ մեր զոյգ վեհափառները այս թեմին առընչութեամբ եկած ըլլային որոշ հասկացողութեան և տային մեր հետեւիք ուղեգիծը, շատ խոշընգտներ հարթուած կ'ըլլային, բայց այդպիսի բան չեղաւ: Եւ մեր ուսերուն կը ծանրանայ միատեղուելու, համախմ-բուելու նուիրական պարտաւորութիւնը:

Ակնարկութիւնը վեհափառներուն չէր ենթադրեր որեւէ քօղարկուած քննադա-տութիւն առնոց հասցէին, որովհետեւ նման կեցուածք չի համապատասխաներ իր խառ-նըւածքին: Եղած են բազմաթիւ առիթ-ներ. կացութիւններ, որոնց իբր տը-ղինք՝ ինք եղաւ քննադատութեան թի-րախը առանց ըլլալու պատասխանատուն արժարձուած հարցերուն: Մնաց իր ար-ժանաւայել բարձրութեան վրայ, առանց տարուելու ընթացիկ ու նման պահերու

ինքզինք արդարացնելու նուաստացոյցիչ փորձութիւնէն:

Իր վերջին շրջանի քերթուածներէն մէկուն մէջ, «Զաւակ Հայուն» վերնագի-րով, իբրեւ կտակ իր ժողովուրդի զաւակ-ներուն կը պատգամէ.

Հայոց լեզուն,
երգ, պար, աղօթք,
Ու պատմութիւն,
Իբրեւ աւանդ պիտի տանիս
Հորիզոնէ հորիզոն,
Զորս ծագերուն
Ցրուած բոլոր Հայերուն,
Որ զօրանան ալ՝ իրարմով
Ընդելուզուած,
Որ տարածեն շունչը Հայուն,
Ամրապնդեն յոյսը Հայուն՝
Հայ միաւուն, Հայ ապրելուն:

Նման պատգամ մը կրնայ վստահօրէն տալ՝ որովհետեւ իր կեանքը ամբողջ փաստն է այդպիսի հետեւողական աշխա-տանքի: Արեւայական ձեռնադրութենէն մինչև Առաջնորդութիւն, իւրաքանչիւր օղակը այդ կեանքի շղթային կապուած է Հայ մշակոյթին ի նպաստ տարուած իրա-գործումներով: Վերջին տարիներուն, Ա-ռաջնորդարանի մէջ եղած բոլոր ձեռ-նարկները կատարուեցան իր անմիջական մասնակցութեամբ ու հովանաւորութեամբ: Հայ գրականութեան մշակներուն նուիր-ուած յորելինական երկերները, «Նոր Գիր» պարբերաթերթի յիսնամեակին ու Ապրիլ-եան եղեռնի նուիրուած սիմբոլիստները և բազում այլ ձեռնարկներ իրագործուե-ցան իր նախագահութեամբ և երբեմն, ինչպէս «Նոր Գիր»էն առնուած մօզկա-քաղին պատրաստութիւնը, յաջողեցան իր անմիջական . . . նիւթական օգնութեամբ:

Ահա վերջին իր գործը՝ որմէ ոչ ոք տեղեակ է և որուն մասին ոչինչ է գըր-ուած ոչ մէկ տեղ: Ստեփանաւանի վերա-կառուցման աշխատանքներով կլանուած էր և ոչ մէկ վայրկեան ունէր վատնելու տարրեր հարցերով: Ուշադրութիւնը ամ-բողջութեամբ կեդրոնացած էր այդ գոր-ծերուն՝ ծրագիրներ, բանակցութիւններ, հանգանակութիւն և հազար տեսակ գոր-ծեր: Առիթով մը իրեն հարց տրուեցաւ

թէ կարելի՞ է որոշ գիտական, բժշկական նորագոյն ննարաւորութիւններով օժտուած կարգ մը կազմած զրկել երեւան, այնպէս ինչպէս խնդրանքի մը ընդառաջելով:

— Յանկը տուր ինծի, ինչպէս նաեւ Յանձնախումբին: Եթէ կարելի ըլլայ, ինչո՞ւ չէ:

Այդ քան, Չվստահեցուց, ինչպէս նաեւ չմեքեց: Այդ հանդիպումէն անցան շուրջ երեք-չորս ամիսներ: Գործիքներու առաջին մասը Դեկտեմբեր 6-ին ճամբայ ելաւ ղէպի երեւան, մնացեալները շուտով կը հասնին իրենց տեղը: Ոչ մէկ աղմուկ, լուռ բայց նախանձելի վստահութեամբ մը կարողացաւ իրականացնել այդ առաքումները:

Աշխատելու իր ոճն է այս, հեռու մնալով աղմուկէն, բայց իրագործելով անհրաժեշտը:

Կիսադարեան քառանկյալ գործութեան

պատկանելի այս կեանքին մէջ կը միաձուլուին անձն ու ոգին իր ուխտին, ուրուս մնաց հաւատարիմ՝ չհերքելով մեր Եկեղեցւոյ աւանդները: Մշտակարօտ ու մշտաբարձն մեր Եկեղեցական հայրերու հրեայի պատգամին, ան արժանապատիւ ու անվերջ կերպով ընթացաւ անոնց հաւիղէն: Եղաւ երեսուշէմի Սրբոց Յակոբեանց Միտքանութեան «լրիւ արտայայտութիւնը»: Նախանձխանդիր՝ մեր Եկեղեցւոյ կարգերուն, բազմապատկան՝ իր գործակիցներէն ու ինքնիրմէ, Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան անսխալելի կրօնական զգայարանքով եղաւ անձնգիր, անխոնջ ու աննկուն Առաջնորդը Ամերիկահայոց Արեւելեան Թեմին՝ իրեն իբրեւ հովանի ու յուշարար ունենալով տասնը վեց դարերու գոյատեւման փաստով ամրախառքստուած Հայ Եկեղեցւոյ փառքը:

ՄԱՐԶՊԵՏ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Նիւ Եօք, 9 Դեկտեմբեր 1989

Կ Տ Ա Կ

Սիրուն մանկիկ, ես զընում եմ, դու գալիս ես այս աշխարհ, ձգմարիտն ես փորձով գիտեմ ու խօսքերըս մի՛ մոռնար. Կեանքն է փախչող, խաբուսիկ թեւ, վայրկեանն է միշտ իրական, Բախտի կռանը կեանքն է թէեւ, բայց դիպումն է տիրական:

Զգացմունքն է գերիշխանը, խելքը նորա լոկ ծառան, Բայց դու խելքդ վրայ պահիր, ինչպէս պողպատ կուռ վահան. Մի՛ հաւատար ստուերներին, յենուիր միայն բեզ վրայ, Ատելու չափ սիրիր մարդկանց, բայց լաւութիւն միշտ արա՛:

Եւ լայն օրում թէ՛ ընկերներ, թէ՛ բարեկամ ճանաչիր. Իսկ նեղ օրում ընկերների ո՛չ որոնիր, ո՛չ կանչիր. Խաղերով լի այս աշխարհում եթէ խաղդ տանուլ տաս, Զուարթ եղիր, ու այսպիսով բախտի վրայ կը խնդաս:

Անվախ ու վեհ կեանքդ վարէ անձանթին դէմ դէմի, Անզղջալի առաջ գնա՛, ինչ որ լինի թող լինի. Լսիր, տղաս, ինձ կը թաղես այնպէս մի տեղ անշշան՝ Որ չիմանան մարդիկ, չգան շիրմիս քարը գողանան:

ԱԽԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ